

'Lessons learned'

De Nederlandse 'stay behind'-organisatie in de Koude Oorlog

dr. D. Engelen*

Inleiding

In het voorjaar van 1950 maakte kolonel dr. J. M. Somer in zijn verklaring tegenover de Parlementaire Enquête Commissie van zijn hart geen moordkuil: de Nederlandse regering was vóór de Tweede Wereldoorlog ernstig tekort geschoten. Zij had geen enkele *stay behind*-voorbereiding getroffen om verbindingen te leggen of te handhaven met bezet Nederland.

Daardoor kwam pas in november 1942 in Londen een behoorlijk werkende inlichtingendienst van de grond die de regering in ballingschap informatie uit het bezette Nederland kon leveren. Wat de Enquêtecommissie niet wist en Somer niet vertelde, was dat er op dat moment al enkele jaren zo'n door Somer bedoelde organisatie bestond.

Sterker nog, er waren er zelfs twee, elk met een eigen taak. Zij werden beide tot het begin van de jaren zestig op afstand geleid, beter gezegd gecoördineerd, door de Chef van de Generale Staf.

Het gaat hier om respectievelijk de organisatie (Speciale) Operaties en een sectie van de Generale Staf, langere tijd samen aangeduid als 'O&I' (Operaties en Inlichtingen). Gedurende bijna een halve eeuw bereidden O&I de Nederlandse *stay behind*-capaciteit voor. Wanneer Nederland onverhoopt opnieuw bezet zou worden – en het lag voor de hand dat de Sovjet-Unie dan de bezettende macht zou zijn – zouden de staven van O&I zich vestigen in de nabijheid van de uitgeweken regering.

Zij zouden dan gaan fungeren als schakel tussen die regering enerzijds en de in vreedstijd voorbereide en in bezet gebied achtergebleven geheime

inlichtingen- en sabotagenetwerken anderzijds. Het bestaan en vooral het ontstaan van O&I was een zuiver Nederlandse aangelegenheid die rechtstreeks verband hield met de ervaringen die in de Tweede Wereldoorlog waren opgedaan.

Special Operations: het initiatief van Veeneklaas

Henk Veeneklaas was betrekkelijk laat bij het verzet betrokken geraakt. Als ziekenhuisarts was hij gewoon zijn werk blijven doen en had hij zich ver gehouden van wat hij zag als amateuristisch gedoe. Tot hij werd betrokken bij het werk van Tobias Biallostowski, die vanuit Engeland in Nederland werd gearachuteerd. Biallostowski was een agent van het Bureau Bijzondere Opdrachten, een Nederlandse dienst die nauw samenwerkte met het Britse *Special Operations Executive* (SOE), de sabotage-dienst die van Churchill de opdracht had 'to set Europe ablaze'. Biallostowski's missie lag echter niet op het terrein van sabotage, maar had tot doel het moreel van de Nederlandse bevolking te versterken door de illegale pers te stimuleren. Toen hij door de Duitsers werd gepakt en gefusilleerd volgde Veeneklaas hem op.

Na de oorlog werd het Bureau Bijzondere Opdrachten opgeheven. Het had onder leiding gestaan van gene-

Mr. L. Einthoven (Foto AIVD)

* De auteur is historicus. Hij publiceerde eerder *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (proefschrift 1995), *Rapport Institutionele Geschiedenis (RIO) Inlichtingendienst Buitenland* (1996), *RIO Militaire Inlichtingendienst* (2000) en *RIO O&I* (2005).

**Majoor J.M. Somer,
hoofd Bureau Inlichtingen**
(Foto 'de bezetter bespied')

raal Van Oorschoot, dezelfde die tot 1939 hoofd was geweest van de militaire inlichtingendienst GS III. Veeneklaas en zijn medewerkers, twee kooriersters en twee marconisten, waren het met elkaar eens dat het jammer zou zijn de opgedane kennis op het gebied van clandestiene verbindingen en van het opereren in bezet gebied verloren te laten gaan.

Een grote rol speelde bij hen de overtuiging dat op korte termijn een oorlog met de Sovjet-Unie zeer waarschijnlijk leek. Vanuit die gedachte meldde Veeneklaas zich bij prins Bernhard, bij wie hij het opzetten van een *stay behind*-organisatie bepleitte. De prins verwees hem naar mr. L. Einthoven, die toen juist bezig was het Bureau voor Nationale Veiligheid (BNV) vorm te geven.

Einthoven, al snel door Veeneklaas overtuigd, pakte de zaak grondig aan. Hij begon, met instemming van minister-president Schermerhorn, met het opzetten van een gedegen opleiding van Veeneklaas en de zijnen. Die opleiding viel uiteen in twee delen:

enerzijds instructie in het leggen en onderhouden van radioverbindingen, en anderzijds de training in *tradecraft* en *clandestine methods*. Voor het laatste droegen, zo vlak na de oorlog als het ware vanzelfsprekend, de Britse bondgenoten zorg; voor de instructie in het omgaan met en zo nodig repareren van radioapparatuur schakelde Einthoven een Delftse hoogleraar in.

De kosten van dit alles werden bestreden uit de geheime begroting van Einthovens dienst BNV, die in april 1946 werd opgevolgd door de Centrale Veiligheidsdienst (CVD), nog steeds onder Einthovens leiding. Niet alleen voor de opleiding, maar ook voor overleg over de te volgen *modus operandi* trad Einthoven in nauw contact met de Britten, naar alle waarschijnlijkheid officieren van de inmiddels opgeheven oorlogsdienst SOE. Resten van deze dienst waren in 1946 opgegaan in de *Secret Intelligence Service* (SIS), beter bekend als MI 6.

Met zijn Britse gesprekspartners werd Einthoven het eens dat de kerntaak van de Nederlandse *special opera-*

tions-organisatie zou bestaan uit het organiseren en stimuleren van het verzet tegen een eventuele bezetter, inclusief elementen van psychologische oorlogvoering en inclusief gerichte kleinschalige sabotage.

Hoezeer men uitging van de tijdens de Tweede Wereldoorlog opgedane ervaringen moge blijken uit het feit dat tussen Einthoven en de Britten gedetailleerde afspraken werden gemaakt over de vormen 'ontvangst-comités' voor gearachuteerde mensen en goederen en over ontsnappingslijnen voor neergeschoten piloten. En hoezeer men rekening hield met een nieuwe oorlog op korte termijn komt naar voren uit afspraken die werden gemaakt voor *immediate preparations*: opleiding *as soon as possible* van drie marconisten en drie leiders van sabotagegroepen, waarvoor de Britten op de kortst mogelijke termijn een noodvoorraad wapens en explosieven zouden leveren.

Terwijl door Einthoven en Veeneklaas werd gewerkt aan een *stay behind*-organisatie die in veel opzichten leek op de oorlogsorganisatie BBO, werd in de militaire sfeer gewerkt aan een *stay behind*-inlichtingenorganisatie die globaal was gemodelleerd naar het voorbeeld van het Bureau Inlichtingen. Vanaf november 1942 had dit bureau de Nederlandse regering in ballingschap voorzien van inlichtingen uit het bezette Nederland.

Hoofd van BI was de majoor, later luitenant-kolonel dr. J.M. Somer.

De sectie G7: het initiatief van Somer

Jan Marinus Somer was in Londen vanaf eind 1942 bij de leiding van het Bureau Inlichtingen der Nederlandse Regeering (BI) betrokken geweest, eerst als tweede man maar al snel als hoofd. Als geen ander was hij ervan doordrongen hoe lang het had geduurd voor de Nederlandse regering in ballingschap de beschikking had gekregen over een goed werkende inlichtingendienst. En evenals Veene-

klaas vond hij het jammer dat zijn in de oorlog opgedane kennis en ervaring verloren zouden gaan. Bij de oprichting van BI was namelijk vastgelegd dat het bureau na het einde van de oorlog zou worden opgeheven.

Op Somers aandringen en door zijn toedoen werd aan de Generale Staf een aparte sectie toegevoegd, eerst IIIc, later G7 genoemd. De taak van de sectie zou zijn het voorbereiden van een inlichtingendienst die bij een onverhoopte bezetting van Nederland als 'achterblijvende dienst' zelfstandig zou kunnen werken. Doel ervan was de regering – die zich dan in niet-bezet gebied zou hebben gevestigd – te voorzien van inlichtingen over de bezetter en over bezet Nederland. Van deze sectie G7 van de Generale Staf werd Somer het eerste hoofd.

Toen hij in juni 1948 werd benoemd tot hoofd van de *Netherlands Forces Intelligence Service* (NEFIS), de militaire inlichtingendienst in Nederlands-Indië, werd hij als hoofd van de sectie opgevolgd door de ritmeester der cavalerie J.J.L. baron van Lynden.

Van Lynden was evenals Somer be-roepsofficier; hij was bovendien adjudant van Hare Majesteit de Koningin. In mei 1940 had hij geweigerd de Duitsers op erewoord te beloven niets tegen de bezetter te ondernemen, waarop hij in krijgsgevangenschap werd gevoerd. Nu Somer al na zo betrekkelijk korte tijd de sectie G7 moest overdragen, kwam het vooral op de schouders van Van Lynden neer, de ideeën van Somer ook daadwerkelijk organisatorisch vorm te geven. Van Lynden kon dat doen op basis van de instructie van de Chef van de Generale Staf, H.J. Kruls, persoonlijk. Er moesten 'achterblijvende' inlichtingengroepen gevormd worden; er moesten 'lijnen' voorbereid worden, dat wil zeggen veilige routes waarlangs aangewezen personen maar ook bijvoorbeeld neergeschoten piloten niet-bezet gebied konden bereiken. En natuurlijk moesten er allerlei logistische zaken geregeld worden, zoals valse papieren en radioverbindingen. Kortom, nu werd zorgvuldig en met

ZKH prins Bernhard Prins der Nederlanden en majoor Somer

(Foto F. Visser,
'de bezetter bespied')

beleid georganiseerd en voorbereid wat gedurende de Tweede Wereldoorlog geïmproviseerd en met vallen en opstaan (en ten koste van veel slachtoffers) tot stand was gebracht.

Coördinatie

Toen Eindhoven in 1949 met zijn dienst 'overging' van Algemene Zaken naar Binnenlandse Zaken, kwam er een einde aan de geheime financiering van 's.o.' uit de geheime middelen van de veiligheidsdienst. Binnenlandse Zaken was namelijk van mening dat die financiering meer op de weg lag van het ministerie van Oorlog. Dat leidde er uiteindelijk toe dat generaal Kruls de financiering van 's.o.' voor zijn rekening nam en wel uit de geheime middelen van de Generale Staf.

En dat had weer tot gevolg dat behalve de sectie van Van Lynden, die inmiddels Sectie Algemene Zaken (SAZ) was gaan heten, nu ook de organisatie van Eindhoven/Veeneklaas onder supervisie van de chef van de Generale

Staf kwam. Gezien de politieke aspecten van de *stay behind*-voorbereidingen werd de minister-president in algemene zin op de hoogte gehouden. Vanaf 1956 was dat een taak van de Coördinator van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, vice-admiraal b.d. F.J. Kist.

In de jaren vijftig werkten O&I, ieder op het eigen terrein, aan de uitbouw en stroomlijning van hun organisaties. De klemtoon lag daarbij enerzijds op de rekrutering en opleiding van de agenten, de mensen die in bezet gebied hun belangrijke en gevaarlijke werk zouden moeten doen, en anderzijds op het leggen en onderhouden van internationale verbindingen. Zoals we zagen waren Eindhovenens buitenlandse contacten in eerste aanleg met de Britse diensten en ook Somer en vooral Van Lynden oriënteerden zich op MI6, de dienst waarmee in de Tweede Wereldoorlog zo nauw was samengewerkt.

Beide Nederlandse organisaties gingen ervan uit dat de regering bij be-

zetting van Nederland door 'de Russen' wederom zou uitwijken naar het Verenigd Koninkrijk en dat de staven van O&I zich eveneens daar zouden vestigen. Daarover werden ook afspraken gemaakt. Daarnaast waren er op gezette tijden coördinerende besprekingen met een speciaal onderdeel van het NAVO-hoofdkwartier. Sinds de oprichting van de NAVO waren het vooral de Amerikanen geweest die in West-Europa de vorming van *stay behind*-organisaties hadden gestimuleerd. Coördinatie van die organisaties vond plaats binnen het NAVO-hoofdkwartier.

Het is hier de plaats er op te wijzen dat O&I binnen dit geheel een eigen en zo men wil eigenwijze plaats innam. De O&I-diensten en -organisaties waren immers puur Nederlandse initiatieven geweest. Uit eigen beweging hadden de initiatiefnemers zich tot de Britten gewend en met hen de eerste

vormen van samenwerking gecreëerd. Vanuit een nationale en zelfbewuste opstelling die Eindhoven – de informele woordvoerder van O&I – wel toe- vertrouwd was, kwam het zelfs tot een kleine crisis.

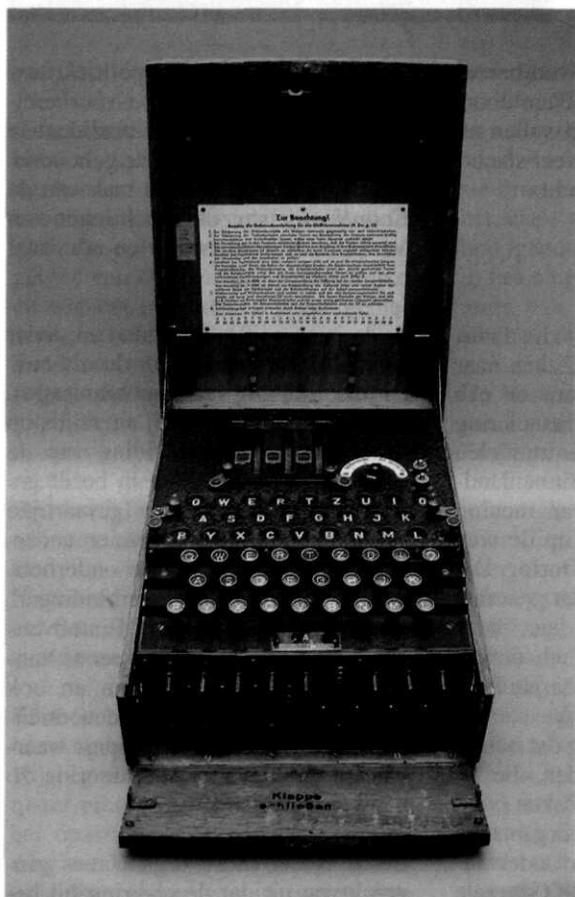
Eindhoven weigerde namelijk akkoord te gaan met het gebruik van NAVO-breed code- en versleutelmateriaal. De ervaringen met het 'Englandspiel' waarvan zoveel Nederlanders het slachtoffer waren geworden, speelde hierbij een grote rol. Het waren immers Nederlandse geheime agenten geweest, voorzien van Brits codemateriaal, van wie het radioverkeer door de Duitsers werd 'meegelezen' – met het bekende fatale gevolg. Die agenten hadden behoord tot het BBO en de voorgangers daarvan, de organisatie waartoe ook Veeneklaas had behoord. Eindhoven's koppige opstelling, waarin hij overigens werd gesteund door minister van Oor-

log C. Staf, had als resultaat dat ge- accepteerd werd dat O&I met eigen codemateriaal bleef werken.

Belangrijker dan de deelname aan de bureaucratische overlegstructuren van de NAVO bleef voor O&I het contact met de Britten. Na nogal wat strubbelingen en aanvankelijk wantrouwen werden daarbij ook de Amerikanen betrokken. Eerst als waarnemers en vanaf het begin van de jaren vijftig als deelnemers vormden zij tezamen met de Nederlanders en de Britten het zogenaamde Tripartite Overleg.

Dat de Amerikanen er bij betrokken werden, had ongetwijfeld te maken met een scenario waarbij niet alleen het vasteland van Europa maar ook de Britse eilanden bezet zouden worden. Uitmijnen naar de Verenigde Staten was dan het voor de hand liggende alternatief. Overigens bleef ook binnen het Tripartite Overleg de Nederlandse onafhankelijkheid gehandhaafd. Bij een onverhoopte bezetting van Europa zou de Nederlandse *country section* natuurlijk nauw samenwerken met de Amerikanen en de Britten, maar met behoud van eigen verantwoordelijkheid, met rechtstreeks eigen contact met de Nederlandse regering in ballingschap en met eigen code- en vertijfermateriaal.

Aan het begin van de jaren zestig was er dus heel wat bereikt. Zowel de O-dienst als SAZ waren succesvol bezig met de vervolmaking van hun respectieve organisaties, internationaal waren er goede afspraken gemaakt en aan de top werden O&I op afstand gecoördineerd door de Chef van de Generale Staf. De minister-president werd door de Coördinator van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten op de hoogte gehouden. Op internationale bijeenkomsten trad Eindhoven op als woordvoerder. Toen Eindhoven in 1961 met pensioen ging meende hij dan ook een goed lopend geheel achter te laten. In plaats daarvan kwam de Nederlandse *stay behind*-organisatie terecht in een crisis, die pas in 1967 werd opgelost.

Duits codeapparaat, gebruikt door de Reichswehr vanaf 1928, daarna op grote schaal door de Wehrmacht in de Tweede Wereldoorlog
(Foto Museum Verbindingsdienst)

**Embleem
Sectie Algemene
Zaken (SAZ)**
(Privé-collectie)

De commissie-Ruppert

Eindhoven had gedacht dat zijn opvolger als hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst hem tevens zou opvolgen als hoofd van de o-dienst. Toen deze meende die twee functies niet te kunnen combineren, werd de oplossing in een andere richting gezocht. In augustus 1961 kwam de Chef van de Generale Staf, Le Fèvre de Montigny, na overleg met Eindhoven en met prins Bernhard in diens hoedanigheid van Inspecteur-Generaal van de Krijgsmacht, met het voorstel in Einthovens plaats de generaal Schaper te benoemen als hoofd van de o-dienst. Het was Le Fèvres bedoeling Schaper tegelijkertijd te belasten met de centrale leiding van o én SAZ, met Van Lynden als tweede man. Deze laatste had al langere tijd gepleit voor een vorm van samenvoeging van de beide *stay behind*-diensten, met als voornaamste argument dat die in oorlogstijd immers ook nauw zouden samenwerken.

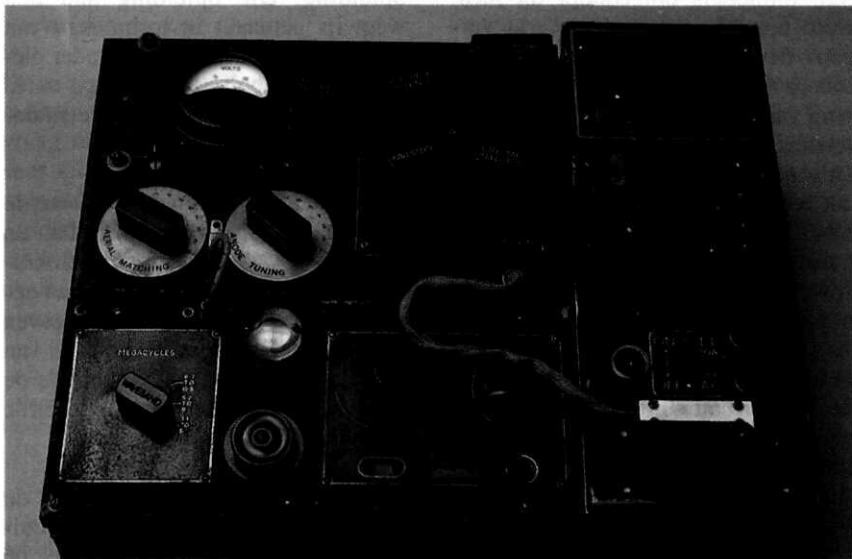
Toen Schaper niet beschikbaar bleek (hij werd benoemd tot Chef van het Militaire Huis van koningin Juliana) viel de keus op de generaal-majoor b.d. W. den Boer. Tijdens de Duitse bezetting was hij de plaatsvervanger geweest van de bevelhebber der Bin-

nenlandse Strijdkrachten H. Koot. Ervaring met illegaal werk kon hem dus niet ontzegd worden. Niettemin kwam hij in aanvaring met de leiding van de O-dienst, met name met Veeneklaas. Dat had alles te maken met zijn plan, geïnspireerd door Le Fèvre en door Van Lynden, om van de twee organisaties een eenheid te maken. De kwestie liep zo hoog op dat minister-president Marijnen in 1964 een commissie instelde die met voorstellen en

aanbevelingen moest komen om uit de impasse te geraken.

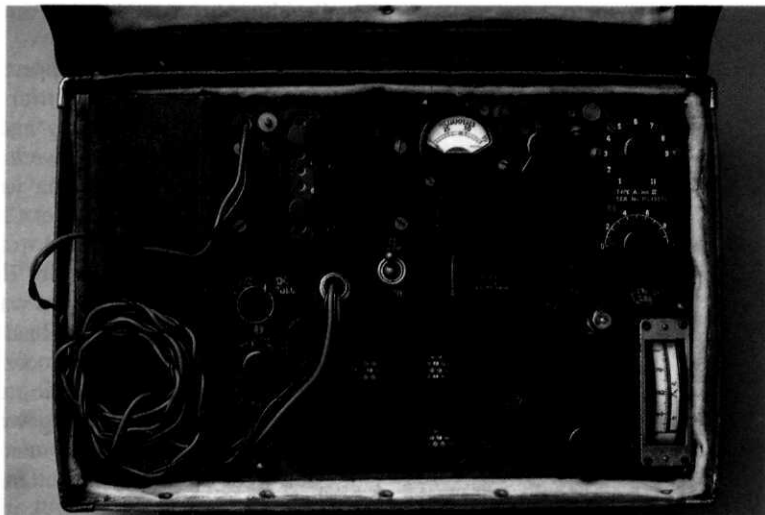
Dat werd de commissie-Ruppert, zo genoemd naar haar voorzitter M. Ruppert. Tijdens de bezetting had hij zich met illegaal vakbondswerk beziggehouden. Hij was daarna jarenlang voorzitter geweest van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV), had voor de Antirevolutionaire Partij in de Eerste Kamer gezeten en was in 1959 benoemd tot lid van de Raad van State. In zijn kwaliteit van voorzitter van het CNV was hij een van de steunpilaren van de o-organisatie geweest. Hij bleek dan ook de juiste man om de zaak weer op de rails te zetten.

De aanbevelingen van zijn commissie, in 1967 neergelegd in het zogenaamde 'rapport Ruppert' en overgenomen door de betrokken ministers, kwamen er op neer dat de organisaties O en I in vreedstijd gescheiden zouden blijven, maar aan de top gecoördineerd zouden worden door een 'gedelegeerde' die tevens leiding zou geven aan de o-dienst. Die 'gedelegeerde' (van de in de o-organisatie samenwerkende maatschappelijke groeperingen) zou benoemd worden door de minister van Defensie, met instemming van de minister-president, en zou een eigen instructie krijgen.

**Een kofferset 3 MK II, ontworpen door majoor J. Brown, Royal Signals.
Door geallieerde agenten gebruikt van 1942-1945**

(Foto F. Veltman, Museum Verbindingsdienst)

Een kofferset A MK III (fabrikaat Marconi) is door geallieerde agenten gebruikt van 1942-1945 (Foto F. Veltman, Museum Verbindingsdienst)

Dat laatste bracht met zich mee dat de Chef van de Generale Staf, later de Bevelhebber der Landstrijdkrachten, niet langer verantwoordelijk zou zijn voor het werk van O. Uiteraard bleef hij wel verantwoordelijk voor de Sectie Algemene Zaken van zijn staf.

Stroomlijning, modernisering en opheffing

Vanaf 1967 tot 1992, het jaar waarin O&I, inmiddels omgedoopt tot A&B, werd opgeheven, werd gewerkt volgens de aanbevelingen van Ruppert c.s. Er werd gewerkt aan stroomlijning van de noodzakelijke onderlinge relaties, aan de internationale betrekkingen en aan de modernisering van de verbinding apparatuur. Steeds bleef daarbij de Nederlandse onafhankelijkheid gehandhaafd. Dat gold zowel in vredetijd als in een onverhoopte oorlogssituatie.

In het laatste geval zou de gedelegeerde met zijn staf – in elk geval de hoofden van O en SAZ – in niet-bezet gebied deel gaan uitmaken van een *Allied Clandestine Base*. Lange jaren was men ervan uitgegaan dat die in het Verenigd Koninkrijk gevestigd zou worden, maar later werd dat een locatie in de buurt van Washington. Vanuit die *Allied Clandestine Base*

would dan de in bezet Nederland achtergebleven geheime organisaties worden aangestuurd.

Na de val van de Berlijnse Muur en de ineenstorting van het communisme, zagen die geheime organisaties er als volgt uit. De A-dienst (voorheen O-dienst) beschikte in 1990 over een staf van ongeveer 30 personen en een veldorganisatie van eveneens ongeveer 30 gerekruteerde mannen en vrouwen in verschillende stadia van opleiding. Die opleiding had hen wegwijs gemaakt in technieken van geestelijk verzet, het in dat kader plegen van symbolische sabotage en in het gebruik van geavanceerde radio-verbindingen.

De B-dienst (voorheen SAZ) telde eveneens ongeveer 30 stafleden en beschikte over een zestigtal gerekruteerde agenten. De agenten waren opgeleid in het inwinnen en doorgeven van inlichtingen en in technieken van in- en ex-filtratie. Zowel de A- als de B-dienst maakte gebruik van dezelfde geavanceerde radioapparatuur.

In november 1990 kwam in Italië de zogenaamde Gladio-affaire naar buiten. Gladio was de naam waarmee de Italiaanse *stay behind*-organisatie werd aangeduid. De Italiaanse onthullingen leidden ook in Nederland tot

vragen in het parlement. Voor het eerst in de geschiedenis werd bij de beantwoording het bestaan van de diensten door de regering toegegeven. Daarbij onderstreepte zij het nationale en geheel eigen karakter van deze diensten. In december daaropvolgend besloten minister-president R.F.M. Lubbers en minister van Defensie A.L. ter Beek dat de diensten zouden worden gereorganiseerd en verkleind.

Begin 1992 viel het doek definitief. De minister-president liet de A-dienst weten dat de kans op bezetting thans en in de toekomst uiterst gering werd geacht en dat was besloten de organisatie op te heffen. Dezelfde boodschap kregen de medewerkers van de B-dienst via de minister van Defensie. Wat restte was een zorgvuldige afwikkeling.

Bijna een halve eeuw had de *stay behind*-organisatie in het diepste geheim zijn voorbereidingen getroffen voor het geval dat...

Men kan bewondering hebben voor de veldmedewerkers, de tientallen mannen en vrouwen die – soms jarenlang – belangeloos hun tijd en energie daartoe hebben ingezet. Bewondering ook voor het feit dat men, staven én veldmedewerkers, in staat is geweest de organisatie zo lang geheim te houden.

De auteur geeft over dit onderwerp een lezing op woensdag 9 november. Deze vindt plaats op het ministerie van Defensie te Den Haag, Ingang naast het Defensie Voorlichtingscentrum. Aanvang van de lezing is 17:30. De zaal is open vanaf 17:00. Vanwege een beperkt aantal plaatsen gaarne aanmelden tijdens kantooruren (070-3396197).

Literatuur

Over de Nederlandse *stay behind*-organisatie is, dankzij de hierboven genoemde geheimhouding, geen betrouwbare literatuur voorhanden. Voor een algemene indruk van de West-Europese organisaties op dat gebied is wellicht een goede introductie: D. Ganser, *NATO's secret armies. Operation Gladio and terrorism in Western Europe* (Londen, 2004).